

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

This full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/14381>

Please be advised that this information was generated on 2014-11-11 and may be subject to change.

**BOTSENDE CULTUREN IN NEDERLAND:
LONGITUDINALE TRENDS IN ETNOCENTRISCHE REACTIES
ONDER KERKELIJKE MENSEN**

· P. Scheepers

1. Historische inleiding en vraagstelling

Nederland kent een lange geschiedenis van immigratie. Op school hebben we allemaal geleerd dat er in het verleden zoveel mensen naar ons land zijn gekomen omdat de Nederlanders in het verleden en tot op de dag van vandaag, zo'n tolerante en gastvrije samenleving zouden vormen. Waaraan hebben wij die faam te danken? En is die faam wel in overeenstemming met de historische feiten die ons bekend zijn?

Een eerste kennismaking met de categorieën allochtone nieuwkomers die naar ons land zijn gekomen, leert dat al deze nieuwkomers in te delen zijn in vier categorieën (cf. Lucassen en Penninx 1987/1994). Ten eerste worden zo de passanten onderscheiden: kooplui, diplomaten, soldaten en matrozen die allemaal voor kortere tijd in ons land verbleven. Ten tweede zijn er de trekarbeiders of arbeidsmigranten: overwegend mannen die voor wat langere tijd naar Nederland kwamen om hier te werken zoals bijvoorbeeld Duitse landarbeiders, Poolse en Italiaanse mijnwerkers, Turkse en Marokkaanse fabrieksarbeiders. Ten derde vernoemen we de sociale migranten: kinderen en vrouwen die zich in het spoor van hun vaders respectievelijk mannen in ons land vestigden om het gezin te herenigen. Ten vierde noemen we politieke en religieuze vluchtelingen, waarvan er in de loop der tijd velen naar Nederland zijn gekomen zoals: de Franse hugenoten in de zestiende eeuw; joden vanuit allerlei Westeuropese landen in de zeventiende en achttiende eeuw en natuurlijk in de jaren dertig van deze eeuw; Vietnamezen in de jaren zeventig; en sinds de jaren tachtig mensen uit allerlei andere brandhaarden van de wereld, zoals Tamils, mensen uit het voormalig Joegoslavië, Rwandezers, Somaliërs etc. Vaak worden ook de mensen die uit de voormalige koloniën naar Nederland zijn gekomen, zoals Molukkers die in de jaren vijftig kwamen en Surinamers die met name in het midden van de jaren zeventig kwamen, tot deze categorie gerekend¹.

Hoe zijn al deze mensen ontvangen door de Nederlandse samenleving? Ter beantwoording van die vraag is de categorie van de passanten van ondergeschikt belang. Het ging daarbij immers niet om groepen die zich duurzaam in de Nederlandse samenleving wilden vestigen. De categorie van de trekarbeiders/arbeidsmigranten is van groter belang. In het verleden ging men er altijd van uit dat ook deze categorie zich niet blijvend zou vestigen. Maar de (relatief) recente golven van arbeidsmigranten zijn

¹ Voor de Molukkers is dat wellicht terecht: als ex-KNIL'ers werden zij na de soevereiniteit van Indonesië als landverraders beschouwd in het toenmalige Indië. Voor Surinamers geldt mogelijk anderszins een verstrengeling van motieven: dat zij niet zoveel vertrouwen hadden in de stabiliteit van de toekomstige politieke ontwikkelingen gepaard gaande met economische motieven om de reis te aanvaarden naar een land waarvan bekend was dat de levensstandaard er aanmerkelijk hoger was dan in hun eigen land.

een uitzondering op deze regel; dat geldt voor delen van de Zuid-Europese migranten en dat geldt voor velen van de andere Mediterrane migranten, zoals de Turken en de Marokkanen die bovendien in tweede instantie hun gezin naar ons land hebben laten migreren. Daarbij is voorts vooral de categorie van politieke en religieuze vluchtelingen van belang; precies wanneer er verwezen wordt naar de Nederlandse traditie van gastvrijheid en tolerantie, wordt er gerefereerd naar de komst van vluchtelingen uit juist deze categorie.

Laten we eerst eens gaan kijken naar de geschiedenis van de arbeidsmigranten. Een eerste voorbeeld uit deze categorie wordt gevormd door Duitsers die als handwerklieden en marskramers naar ons land kwamen vanaf de 17e eeuw (Lucassen 1987). Feitelijk weten we er heel weinig van hoe deze mensen zijn bejegend door de toenmalige Nederlanders: daarover is immers geen informatie vastgelegd. De belangrijkste bronnen in deze zijn de volkskluchten, de zogenaamde moffenkluchten, waarin verhalen worden verteld over deze Duitse immigranten. Daarin kwamen de Duitsers naar voren als domme, afstotelijke, onbeholpen bruten, die fors zijn gebouwd, maar vooral stinken: daarom werden ze ook wel 'poepen' genoemd. De moraal van deze volkse verhalen was evenwel dat de Duitsers probeerden zich hier te vestigen door een Nederlandse vrouw te trouwen. Daartegen werd gewaarschuwd. Desalniettemin slaagde een groot gedeelte van de Duitsers er in een huwelijkspartner te vinden. Over de periode 1600-1800 bestond 36% van de mannelijke huwelijkspartners in de stad Amsterdam uit buitenlanders. Van die buitenlandse huwelijkspartners kwam 65% uit Noord-west Duitsland. Daardoor raakten deze Duitsers betrekkelijk snel geïntegreerd in de Nederlandse samenleving.

Deze groep is het dus betrekkelijk goed vergaan. Datzelfde kan niet worden gezegd van de buitenlandse arbeiders die in het begin van deze eeuw werden aangeworven omdat er te weinig arbeiders waren in de Limburgse mijnen om het zware werk op te knappen (Kreukels 1987). Vanaf het begin konden die mijnwerkers niet rekenen op een hartelijk onthaal omdat vooral de kerkelijke autoriteiten vreesden voor de negatieve invloed van deze arbeidsmigranten op de brave, katholieke mijnwerkers uit de streek. Meer bepaald vreesde men dat de buitenlanders socialistische sympathieën zouden hebben, hetgeen als onwenselijk werd beschouwd en feitelijk werd bestreden door mensen als mgr. Poels. De buitenlandse mijnwerkers vormden in 1913 zo'n 25% en in de depressie-periode zelfs zo'n 30% van het totale aantal mijnwerkers. Maar zij werden als eerste en op grote schaal ontslagen toen de crisis van de jaren dertig zich aandeede, waardoor zij gedwongen werden weer naar huis terug te keren, tenzij zij er in geslaagd waren om een Nederlandse vrouw te trouwen.

Over de ontvangst van de recente arbeidsmigranten zijn nog geen wetenschappelijke studies verricht, maar wel journalistieke reportages (cf. Tinnemans 1994). Deze zogenaamde gastarbeiders werden vanaf het begin van de jaren zestig aangeworven als aanvullende arbeidskrachten: eerst vooral Italianen, toen Spanjaarden, weer wat later Turken en Marokkanen. In de jaren zestig werden zij vooral onthaald als 'redders in de nood' omdat zij konden worden ingezet in de industriële productie waarvoor geen Nederlanders gevonden konden worden. Ook deze mensen werden wantrouwend en

minachtend ontvangen door de Nederlanders: zij deden immers vaak het domme en ongeschoolde werk. In de jaren 1970-1971 werden er nog grote aantallen gastarbeiders naar ons land gehaald. Maar kort daarna, vanaf de eerste oliecrisis in 1973, liep de economie harde klappen op. Snel daarna ontstonden relletjes in Rotterdam en Schiedam tussen Nederlanders en deze gastarbeiders, waarbij de spanningen hoog opliepen. Kort daarna werd door de Nederlandse regering serieus onderzocht of de gastarbeiders konden worden gestimuleerd om terug te keren naar het land van herkomst om aldaar met steun van de overheid een bijdrage te kunnen leveren aan de economie: de zogenaamde oprot-premie. Maar al snel bleek dat de meeste gastarbeiders helemaal niet terug wilden, integendeel: ze wilden hun gezinnen laten overkomen om zich alhier permanent te vestigen.

Langzaam maar zeker ontstond in de loop van de jaren zeventig het beeld van de weliswaar uitgenodigde maar toch ongewenste gasten. Pas in de loop van de jaren tachtig drong het door tot de overheid dat gastarbeiders echt van plan waren om hier te blijven. Dat werd formeel bevestigd door de zogenaamde Minderheden nota van 1983. Op grond daarvan werd er beleid gemitieerd dat gericht was op de bestrijding van de sociaal-economische achterstand van de minderheden alsook gericht was op de bestrijding van de achterstelling van minderheden.

Onder de eerste doelstelling werd verstaan: het initiëren van positieve discriminatie plannen om te bewerkstelligen dat minderheden op grotere schaal zouden gaan deelnemen aan het arbeidsproces. De overheid zou het goede voorbeeld (moeten) geven. Maar uit alle tot nu toe verrichte onderzoeken blijkt dat de overheid haar streefpercentage, in dit geval om een proportioneel percentage allochtone nieuwkomers in dienst te nemen, niet haalt; en dat, voorzover zij etnische minderheden in dienst heeft genomen, deze mensen vooral werkzaam zijn op de laagste functie-niveaus. Vanaf het begin van de jaren negentig stimuleert de overheid ook het bedrijfsleven om streefpercentages in te stellen. Daaruit is het zogenaamde 60.000-banen-plan ontstaan. Daarvan is recentelijk gebleken dat dit plan ook bij lange na niet zal worden verwezenlijkt.

Onder de tweede doelstelling werd verstaan: de bestrijding van discriminatie en vooroordelen. De initiatieven daartoe zijn zeer beperkt geweest. Zo is er bijvoorbeeld een serie Postbus 51-spotjes geweest die waren bedoeld om allerlei vooroordelen te beperken. Deze campagnes zijn evenwel zeer negatief beoordeeld door de Algemene Rekenkamer (1991) als zijnde inefficiënt en ineffectief.

Laten we vervolgens eens kijken naar een paar groepen uit de categorie van politieke/religieuze vluchtelingen.

Een eerste groep religieuze vluchtelingen bestond uit protestantse Vlamingen, Walen en Brabanders (Tanja 1987). Tijdens de Tachtig-jarige Oorlog (1568-1648) vluchtten zij in groten getale vanuit de Zuidelijke Nederlanden vooral naar de Noordelijke Nederlanden, met name omdat de Hertog van Parma hen verbood om hun protestantse geloof te beoefenen. Met name steden als Antwerpen en Gent liepen eigenlijk voor de helft leeg. Het ging vooral om betrekkelijk rijke mensen: geschoolde vaklieden en rijke kooplieden. Zij brachten allerlei nieuwe produktietechnieken met zich mee, nieuwe handelscontacten en nieuwe markten zodat er in de Noordelijke Nederlanden

een nieuwe opleving van nijverheid en industrie ontstond. Deze mensen werden dan ook met open armen ontvangen. Zij kregen allerlei economische privileges, maar werden systematisch geweerd uit bestuurlijke functies. Desalniettemin was er sprake van een grote mate van animositeit tussen de gevestigde noorderlingen en de nieuwkomers, i.c. de zuiderlingen. De zuiderlingen werden beschouwd als verwaande en protserige lieden die onrustig van karakter zouden zijn, bemoesziek, belust op macht en heethoofdig. Anderzijds werden de noorderlingen door de zuiderlingen gezien als simpele mensen met eenvoudige, ruwe en onbeschaafde manieren: 'botkop' of 'botmuis' was het oordeel dat hen ten deel viel. De zuiderlingen kwamen er rond voor uit dat zij op de noorderlingen neerkeken. Maar toch raakten de zuiderlingen al snel geïntegreerd door huwelijken te sluiten met de noorderlingen. Bovendien verdwenen al vrij snel de beperkingen die voor hen golden om deel te nemen aan het openbare bestuur. Na 1630 waren er nauwelijks nog uitingen van wrevel en animositeit tussen beide groepen.

Een tweede groep bestond uit de hugenoten (Cruson 1987). Dat waren Franse protestanten die aldaar een minderheidspositie hadden, maar desalniettemin in sociaal-economische zin vooraanstaande maatschappelijke posities bekleedden, hetgeen vaak tot conflicten leidde met de katholieke meerderheid. Aanvankelijk deden de koningen van Frankrijk moeite om deze conflicten niet te laten escaleren, maar uiteindelijk werd in 1598 het zogenaamde edict van Nantes uitgevaardigd waardoor de religieuze vrijheid van de hugenoten werd beperkt, gevolgd door een verdergaande beperking in de loop van de 17e eeuw en door een officiële herroeping van het edict van Nantes waardoor de kerken van de hugenoten werden vernietigd, hun organisaties ontmanteld en zichzelf aan fysieke intimidaties kwamen bloot te staan en zelfs gemarteld werden. Dat werd bekend in Nederland door journalisten die daarvan verslag deden. Deze berichtgeving werd gevolgd door een oproep van de kerken in Nederland om deze geloofsgenoten te hulp te snellen. Zij werden met open armen ontvangen en hen werden allerlei voorrechten gegund, zoals voordelen van fiscale en economische aard. Bovendien kregen zij allerlei subsidies om nijverheid en handel op te zetten, hetgeen helemaal in de beleidslijnen lag van toenmalige stadsbestuurders om dergelijke economische activiteiten te bevorderen. De hugenoten waren mensen van aanzien die bovendien kapitaal en allerlei ambachtelijke vaardigheden met zich meebrachten. Daaruit zou wellicht kunnen worden afgeleid dat voor de toenmalige Nederlanders tolerantie en eigenbelang met elkaar gepaard gingen. Desalniettemin vonden er talrijke incidenten plaats tussen de Nederlanders en de hugenoten, omdat velen meenden dat het onrechtvaardig was om de hugenoten te bevoordelen boven de autochtone Nederlanders. Daarnaast leidden de afwijkende gewoontes van de hugenoten tot weerstanden bij de Nederlanders: men beschouwde de hugenoten als zorgeloze, protserige, weelderige en al te dartele mensen met verfoeilijke ondeugden. Maar deze negatieve beeldvorming was niet van lange duur omdat de hugenoten snel integreerden in de Nederlandse samenleving.

Heel anders verging het de joden die het sinds 1619 van staatswege was gegund om zich in Nederland te vestigen (van Cleeff-Hiegentlich 1987). Zij mochten hun godsdienst vrijelijk uitoefenen, maar voor hen golden wel allerlei politieke en economi-

sche restricties. Desalniettemin was de situatie voor hen in Nederland veel gunstiger dan elders in Europa. Er zijn in de loop van de vaderlandse geschiedenis tenminste geen grove gewelddadigheden tegen joden bekend geworden. Maar dat neemt niet weg dat er over de joden allerlei vooroordelen de ronde deden. Die zijn ondermeer opgetekend in de achttiende eeuwse volksliteratuur. Daarin stonden de joden bekend als 'smousen'. In eerste instantie stonden de joden bekend om hun traditionele en orthodoxe geloofsbeleving. Maar naderhand veranderde dat beeld sterk in het beeld van de goddeloze jood. In de latere volksliteratuur ging het vooral om de economische activiteiten van de joden. Vanaf toen stonden zij bekend als oneerlijk en onbetrouwbaar. Zij zouden vooral stelen en helen, liegen en bedriegen en zich verrijken met fraude en wisseltrucs. Verder kwamen zij naar voren als lawaaiërig, koppig, vies en stinkend. Er werd in de volksliteratuur zelfs een relatie gelegd tussen hun godsdienst en hun sociaal-economische activiteiten: er werd geschetst op welke wijze de joodse godsdienst de joodse gelovigen zou aanzetten tot corruptie en fraude. In het verlengde daarvan werd de joden vaak vergeleken met dieren: een sluwe vos of een stinkende bok. Ook gaven de historische bronnen aan dat het uithalen van grappen en grollen tegenover joden een geliefd tijdverdrijf was². Al deze negatieve stereotypen hebben evenwel nooit geleid tot openlijke uitbarstingen van geweld, maar zijn desalniettemin tamelijk hardnekkig en leven tot op de dag van vandaag voort, ondanks het feit dat joden op zich nauwelijks herkenbaar zijn in de samenleving, ondanks het feit dat joden in hoge mate zijn geassimileerd en ondanks het feit dat zij vele vooraanstaande posities in onze samenleving innemen.

Tot slot nog een vierde groep uit de categorie vluchtelingen: de Tamils. Deze Tamils kwamen in de loop van 1985 naar Nederland. De groep bestond overwegend uit jonge mannen die gevlucht waren uit Sri Lanka, het voormalige Ceylon, omdat zij aldaar vreesden te worden opgesloten en gemarteld door het leger dat merendeels bestond uit Singhalezen die eveneens een meerderheid hadden in het parlement. De Tamil-Tijgers voerden een strijd tegen deze Singhalese meerderheid omdat zij een eigen staat wilden. Vrijwel meteen nadat de Tamil-stroom op gang gekomen was, deed de toenmalige premier Lubbers in het openbaar uitlatingen over de vermeende vluchtmotieven van de Tamils. Kort daarna hield het weekblad Elsevier een onderzoek onder de Nederlanders. Toen meende slechts 20% van de Nederlanders dat de Tamils met politieke vluchtmotieven naar Nederland waren gekomen. En 75% wilde dat de Nederlandse regering geen Tamils meer zou toelaten. Dat betekende dat vrijwel meteen de publieke opinie heerste dat de Tamils gewoon gelukzoekers waren die op goed geluk naar Nederland waren gekomen. Die beeldvorming is blijven bestaan. Uit ingezonden brieven konden allerlei verdachtmakende opmerkingen aan het adres van de Tamils worden opgetekend. Zo leefde er de opinie dat de Tamils voornamelijk naar Nederland

² Speciale aandacht verdienen eigenlijk de negatieve beelden die met name door de kerken over de joden steeds weer zijn verspreid (König 1995). Die geschiedenis is evenwel zo lang en ingewikkeld dat er feitelijk reeds vele studies over verschenen zijn. De belangrijkste noemer uit die geschiedenis is wel dat de kerken eigenlijk onophoudelijk de waarachtigheid van de joodse godsdienst in twijfel hebben getrokken, hetgeen hen steeds weer heeft geïnspireerd tot zendelingen-gedrag: men wilde de joden bekeren tot het ware geloof.

kwamen omdat het een luilekkerland zou zijn. Bovendien waren er geruchten dat er sprake zou zijn van een misdaad-syndicaat dat de vlucht van de Tamils zou organiseren tegen grove betalingen. Daarom was er in het vervolg sprake van een vloedgolf die Nederland zou overspoelen. Verder waren er geruchten dat de Tamils feitelijk heroïne-handelaren zouden zijn, dat er allerlei epidemieën onder hen zouden voorkomen, enzovoort. Maar ook het ministerie kwam naar buiten met schokkende berichten: er zou (...) bij enkele tientallen procenten van de Tamils sprake zijn van bedrog (...), zij zouden vooral uit economische motieven komen (...) hetgeen leidde tot de filosofie: indammen (Dubbelman 1987). De verbreiding van die filosofie werd wellicht nog eens gestimuleerd door premier Lubbers die bekend maakte dat er een extra bezuinigingsronde zou moeten plaatsvinden omdat de opvangkosten van de Tamils uit de hand zouden lopen. Al snel werd een diplomatieke missie naar Sri Lanka gestuurd die vaststelde dat het zuiden van het eiland wel veilig zou zijn voor de Tamils. Op grond van deze berichten werd besloten om de Tamils weer terug te sturen. Uit angst daarvoor namen de Tamils hun toevlucht tot de ons omringende landen.

Dergelijke negatieve stigmatiseringen zouden ook nu weer of nog steeds een rol kunnen spelen bij de beeldvorming van de Nederlanders over de vermeende motieven die allerlei vluchtelingen hebben om naar Nederland te komen. Feitelijk is het erg ingewikkelde toelatingsbeleid er op gericht om politieke en economische vluchtelingen van elkaar te scheiden. Om dat te vergemakkelijken is er door het Ministerie van Justitie een lijst opgesteld van zogenoemde veilige landen: vluchtelingen uit die landen worden sowieso niet toegelaten. Daarnaast is er een regeling operationeel geworden waardoor vluchtelingen die via een ander land naar Nederland zijn gekomen ook sowieso geweerd kunnen worden. De indruk bestaat dat asielzoekers tamelijk wantrouwend tegemoet worden getreden door de Nederlandse overheid. Ook de media dragen hun steentje daaraan bij³. Ook bestaat de indruk dat bij het Nederlandse publiek in het afgelopen decennium in toenemende mate sprake is van weerstand tegen de aanwezigheid van etnische minderheden alsook tegen de komst van vluchtelingen die een veilig heenkomen zoeken in ons land. Teneinde vast te kunnen stellen of deze indrukken in overeenstemming zijn met de feitelijke ontwikkelingen in het opinieklimaat betreffende etnische minderheden, stellen we in deze bijdrage de volgende vragen aan de orde: op welke schaal vertonen Nederlanders etnocentrische reacties en wat is de longitudinale trend in die etnocentrische reacties? Meer specifiek zullen we ingaan op de vraag of die etnocentrische reacties bij specifieke sociale categorieën van de Nederlandse bevolking te lokaliseren zijn, in het bijzonder bij bepaalde leden van de Nederlandse kerkgenoot-

³ Welke beelden ontstaan wanneer grote landelijke dagbladen op de voorpagina foto's afdrucken van asielzoekers voor wie geen plaats is in een opvangcentrum en die daarom gedwongen zijn om te slapen in een maatsveld? Wat voor beelden ontstaan er wanneer er paniekerige oproepen worden gedaan aan de gemeentes om toch maar aan hun verplichtingen te voldoen om 1% van de woningen ter beschikking te stellen aan erkende asielzoekers? Wat voor beelden ontstaan er wanneer Witteman, naar aanleiding van een reportage over de vreemdelingendienst, steeds weer provocerend stelt dat Nederland nu toch wel feitelijk vol is wanneer deze diensten hun werk niet meer aan kunnen? Maar feitelijk is niet uitgezocht welke beelden er door de media worden uitgedragen over asielzoekers.

schappen. De-aanleiding daarvoor zijn de resultaten van overwegend Amerikaans godsdienstsociologisch onderzoek. Daaruit is meer dan eens naar voren gekomen dat kerkelijke en/of gelovige mensen waarvan werd verwacht dat zij in hoge mate tolerant zouden zijn tegenover etnische minderheden, juist verhoudingsgewijs intolerant waren. In het onderstaande zullen we met name nagaan of dit ook in Nederland het geval is geweest. Om deze vragen te beantwoorden zullen we in eerste instantie een breder theoretisch kader schetsen.

2. Theoretische perspectieven inzake longitudinale trends in etnocentrische reacties

De theorieën op dit domein zijn te verdelen naar interetnische assimilatie en interetnische conflicten. De assimilatie-theorieën benadrukken dat er gaandeweg assimilatie en integratie zal plaatsvinden tussen diverse etnische groepen die zich uiteindelijk aan elkaar of aan de dominante etnische groep zullen aanpassen. De conflict-theorieën benadrukken dat er segregatie en conflicten zullen blijven bestaan, zonder dat de etnische groepen zich zullen aanpassen aan elkaar. In het onderstaande zullen we varianten van beide theorieën de revue laten passeren.

2.1. *Interetnische assimilatie*

De grondlegger van de assimilatie-theorieën is Park (Park en Burgess 1924; Park 1950). Hij meende dat de verhouding tussen etnische groepen in fases zou verlopen. In de eerste fase ontstaan contacten tussen etnische groepen. Maar omdat Park veronderstelde dat alle groepen streven naar het bezit van zoveel mogelijk hulpbronnen, zouden na het eerste contact in de tweede fase al snel conflicten ontstaan, namelijk om die schaarse hulpbronnen. Maar in de derde fase zouden deze conflicten uitlopen op accommodatie waarin beide/meerdere etnische groepen elkaar zouden gaan respecteren. Uiteindelijk zou de fase van assimilatie worden bereikt waarin de zwakkere groepen de zeden en gewoonten van de dominantere groep(en) over zouden nemen.

Deze theorie werd in zekere zin uitgewerkt door Gordon (1964 1978, 1981, 1994). Ook hij meende dat er in de Amerikaanse samenleving een proces gaande was dat uiteindelijk zou leiden tot assimilatie. Hij noemde drie mogelijke assimilatie varianten: 'the melting pot, cultural pluralism and Anglo-conformity'. Hij meende evenwel dat het 'Anglo-conformity' model het sterkst overeenkwam met de feitelijke omstandigheden. Hij meende dat de meeste etnische groepen zich reeds hadden aangepast aan, of zich zouden gaan aanpassen aan de Anglo-protestantse cultuur. Deze aanpassing zou volgens Gordon ook in fases verlopen⁴. Pas in latere studies ging Gordon benadrukken dat

⁴ In de eerste fase zou culturele assimilatie plaatsvinden: het zich aanpassen aan de dominante culturele patronen. In de tweede fase zou structurele assimilatie plaatsvinden: etnische groepen zouden doordringen in de netwerken van de dominante etnische groepen, hetgeen in de derde fase zou leiden tot huwelen.

dit hele proces enkele generaties in beslag zou nemen en mogelijkverwijs vertraagd zou kunnen worden door raciale vooroordelen (1994).

In de lijn van deze assimilatie-theoretici constateren Taylor, Sheatsley en Greeley (1978) dat er in de Verenigde Staten een progressieve trend waarneembaar is, in die zin dat Amerikanen steeds meer geporteerd zijn van etnische tolerantie, etnische gelijkheid en etnische integratie. Uit hun onderzoek komt naar voren dat Amerikanen in de loop der tijd steeds minder geneigd zijn tot *etnische discriminatie*, hetgeen wil zeggen dat zij zich in de loop der tijd steeds minder uitspreken voor een ongelijke behandeling van etnische minderheden, hetzij zich minder uitspreken tegen gelijke behandeling van etnische minderheden; alsook steeds minder geneigd zijn tot *etnische distantie* hetgeen wil zeggen dat zij in de loop der tijd steeds minder weerstand vertonen tegen interactie met andere etnische groepen in het alledaagse leven.

Deze set van empirisch bevindingen zou prima facie op de Nederlandse ontwikkelingen van toepassing kunnen zijn. Soortgelijke ontwikkelingen zouden ook in Nederland hebben kunnen plaats vinden. Lucassen en Penninx (1994) beweren dat het ook in de Nederlandse geschiedenis steeds zo is geweest dat Nederlanders aanvankelijk vooral negatieve beelden hadden over de nieuwe immigranten; en dat deze immigranten aanvankelijk ook het slachtoffer waren van etnische discriminatie; maar dat zulks steeds van voorbijgaande aard blijkt te zijn geweest. Daarna lukte het sommige groepen allochtone nieuwkomers betrekkelijk snel te integreren in de Nederlandse samenleving waardoor de etnische distantie in hoog tempo afnam. Daarbij dient evenwel te worden aangetekend dat de groepen allochtone nieuwkomers die in de loop der eeuwen naar Nederland zijn gekomen, in zekere zin enige mate van gelijkenis vertoonden met de Nederlanders. Maar de vraag is in hoeverre deze theorie ook voor de afgelopen decennia opgeld maakt in Nederland waar het proces van relatief grootschalige immigratie eigenlijk pas relatief kort aan de gang is. De huidige immigranten worden mogelijkverwijs in meerdere opzichten als 'afwijkend' van de Nederlanders beschouwd: ze hebben veelal een andere huidskleur, een ander cultuurpatroon en behoren meestal tot andere godsdiensten. In termen van de theorie van Gordon hebben we misschien de fase van de culturele assimilatie niet eens bereikt. In termen van de theorie van Park verkeren we in Nederland misschien pas in de fase van contacten en conflicten. Uit een recente studie (Vermeulen en Penninx 1994) blijkt in ieder geval dat de integratie en emancipatie van diverse etnische groepen nog beperkt is. Daaruit kan men wellicht afleiden dat het ook in Nederland langere tijd kost, i.c. meerdere generaties van allochtonen die hier geboren en getogen zijn, alvorens assimilatie-processen zich daadwerkelijk inzetten. Daarom is het wellicht ook verstandig om naar alternatieve theorieën te speuren die meer recht doen aan de Nederlandse situatie.

Ijks assimilatie: etnische heterogamie. In de vierde fase zouden etnische groepen zich in toenemende mate gaan identificeren met de dominante cultuur: identificatie-assimilatie. En in de vijfde fase zou er sprake zijn van attitude-assimilatie; het verdwijnen van etnocentrische reacties op etnische groepen, gevolgd door gedrag-assimilatie; het verdwijnen van bewuste discriminatie, uiteindelijk gevolgd door burgerlijke assimilatie; het verdwijnen van allerlei machtsconflicten tussen etnische groepen.

2.2. Interetnische conflicten

In de assimilatie-theorieën wordt niet ontkend dat er sprake is van concurrentie tussen etnische groepen om allerlei schaarse goederen (economische, culturele en politieke hulpbronnen), maar wordt verondersteld dat die concurrentie uiteindelijk toch zal leiden tot harmonieuze verhoudingen, i.c. assimilatie, ongeacht de macro-omstandigheden en de ontwikkelingen daarin. Daar tegenover staan de conflict-theorieën waarin het centrale thema is dat etnische groepen steeds conflicterende belangen zullen hebben die steeds weer tot concurrentie-verhoudingen kunnen leiden, steeds gevolgd door etnocentrische reacties, en dit met name ten tijde van bepaalde macro-omstandigheden.

Aan het begin van deze theoretische traditie over conflicten tussen etnische groepen staat Coser (1956) die zich daarbij in belangrijke mate liet inspireren door de denkbeelden van Marx en Simmel. Bij Coser reeds vindt men de idee dat er niet alleen tussen sociale klassen tegengestelde belangen kunnen bestaan, maar dat zulks ook voor etnische groepen het geval kan zijn. De tegenstelling in belangen bestaat daarin dat ook etnische groepen trachten zoveel mogelijk schaarse hulpbronnen te verwerven, waardoor zij met elkaar in concurrentie-verhoudingen komen te verkeren. Volgens Coser leiden deze concurrentie-verhoudingen er toe dat de solidariteit binnen de etnische groep groter wordt en tegelijkertijd dat ook de vijandigheid tegenover andere etnische groepen groter wordt.

Blalock (1967) onderschrijft deze theoretische ideeën, maar specificeert ze in zekere zin. Hij meent dat die concurrentie-verhoudingen inderdaad tot de door Coser veronderstelde etnocentrische reacties zullen leiden, wanneer de etnische groepen zich daadwerkelijk bewust zijn van die concurrentie, bijvoorbeeld wanneer specifieke categorieën binnen die etnische groepen veelvuldig met elkaar worden geconfronteerd bij de concurrentie om schaarse goederen (cf. Cummings 1980)⁵.

Olzak en Nagel (1986; Olzak 1989) specificeerden binnen deze traditie de macro-omstandigheden ten tijde waarvan etnocentrische reacties zouden kunnen volgen. Zo stellen deze auteurs dat etnocentrische reacties zullen volgen onder de omstandigheden van veranderingen op de arbeidsmarkt ten gevolge van hetzij economische recessie met als gevolg een afnemende vraag naar arbeidskrachten, hetzij een sterke en/of plotselinge groei van immigratie ten gevolge van een toenemende vraag naar arbeidskrachten.

⁵ Soortgelijke theoretische ideeën worden ook in Nederlandse situatie relevant geacht. Eisinga en Scheepers (1989) alsook Lucassen en Penninx (1994) opperen dat binnen die sociale categorieën waar men de komst en aanwezigheid van allochtone nieuwkomers beschouwt als een dreiging van concurrentie, in toenemende mate etnocentrische reacties zullen optreden. Gelet op deze veronderstelling zou men etnocentrische reacties met name kunnen aantreffen bij sociale categorieën die in vergelijkbare posities verkeren als allochtonen. Uit eerder onderzoek is gebleken dat allochtonen relatief vaak eenvoudige werkzaamheden verrichten in de industriële sector, dat allochtonen een relatief laag inkomen verdienen en dat ze relatief laag opgeleid zijn (Roelandt en Veenman 1993). Deze gegevens in combinatie met de in het bovenstaande beschreven maatschappelijke positie van allochtonen in Nederland, maken het plausibel om te veronderstellen dat de (actuele dan wel gepercipieerde) concurrentie vooral plaatsvindt tussen enerzijds allochtonen en anderzijds laag opgeleide autochtonen en/of autochtonen met een laag inkomen en/of autochtonen die op dezelfde segmenten van de arbeidsmarkt werkzaam zijn (met name in de industrie).

Onder dergelijke omstandigheden vinden er verschuivingen plaats in zowel de vraag naar als het aanbod van arbeidskrachten hetgeen leidt tot nieuwe concurrentie-verhoudingen die gepaard gaan met onzekerheden en gevolgd worden door etnocentrische reacties⁶.

Soortgelijke factoren worden door Lucassen en Penninx (1994) genoemd in hun zoektocht naar de condities waaronder binnen de Nederlandse samenleving in het verleden etnocentrische reacties zijn opgetreden. Zij noemen de conjunctuurgevoeligheid alsook de omvang en zichtbaarheid van het aantal nieuwkomers (1994, 179). Daarom zouden deze theorieën ook relevant kunnen zijn voor de Nederlandse situatie.

Deze conflict-theorieën leiden tot specifieke hypothesen waarin de idee centraal staat dat bepaalde sociaal-economische categorieën die hetzij feitelijk beconcurrereerd worden door etnische minderheden hetzij een dergelijke concurrentie van de zijde van etnische minderheden ervaren, en als gevolg daarvan etnocentrische reacties zullen vertonen ten tijde van bepaalde conjuncturele omstandigheden en/of wel ten tijde van grootscheepse immigratie van allochtone etnische groepen. Als zodanig bieden deze theorieën verklaringen voor de bevindingen dat met name lager opgeleide mensen, mensen met lagere inkomens, en mensen die handenarbeid verrichten in sterkere mate dan andere sociaal-economische categorieën etnocentrische reacties vertonen. Maar deze conflict-theorieën noch de in het bovenstaande besproken assimilatie-theorieën bieden een verklaring voor de veelvuldige bevinding dat ook kerkelijke mensen, sterker dan onkerkelijke mensen, etnocentrische reacties vertonen. Er bestaat immers een stroom van empirisch onderzoek, met name in Amerika, waarin steeds weer werd vastgesteld dat kerkelijke mensen in sterkere mate etnocentrisch waren dan onkerkelijke mensen. Nader onderzoek heeft toen uitgewezen dat het binnen de categorie van de kerkleden met name zou gaan om mensen voor wie het traditionele christelijke geloof al een beetje afgedaan had en die minder sterk bij de kerk betrokken waren. Mensen voor wie het traditionele christelijke geloof niet aan kracht had ingeboet en/of die sterk bij de kerk betrokken waren, zouden wel toleranter zijn tegenover andere etnische groepen, maar ook zij zouden nog altijd minder tolerant zijn dan onkerkelijken (cf. Eisinga et al. 1988). Soortgelijke verbanden zijn ook in Nederland aangetroffen, zij het dat de verschillen tussen kerkleden onderling alsook tussen kerkelijke en onkerkelijke mensen kleiner waren dan in de Verenigde Staten (cf. Eisinga et al. 1990a, 1990b). Onder Nederlandse katholieken en onder Nederlandse gereformeerden werd evenwel ook het vaak gevonden curvilineaire verband aangetroffen dat daarin bestaat dat de kerkleden die betrekkelijk marginaal respectievelijk betrekkelijk nauw bij de kerk betrokken zijn, in mindere mate etnocentrische reacties vertoonden dan de modale kerkbezoekers (cf. Eisinga et al. 1990a, 1990b; Pletersse et al. 1991). Ten aanzien van de Nederlands Hervormden bleek dat naarmate men nauwer betrokken was bij de kerk, men in mindere

⁶ Volledigheidshalve vermelden we dat deze auteurs ook stellen dat wanneer de overheid het tot haar taak gaat rekenen om in te grijpen in de arbeidsmarkt door beleid gericht op het verbeteren van de positie van bepaalde etnische groepen, etnocentrische reacties kunnen optreden ten gevolge van verschuivingen op de arbeidsmarkt en nieuwe concurrentie-verhoudingen.

mate etnocentrische reacties vertoonde. Deze bevindingen zijn evenwel gebaseerd op een eenmalige steekproef van de Nederlandse bevolking uit 1985. In het onderstaande zullen we nagaan in hoeverre deze bevindingen typisch zijn voor de Nederlandse situatie over de periode 1980-1993.

3. Gegevens en meetinstrumenten

Ter beantwoording van de vraag naar de ontwikkeling van etnocentrische denkbeelden en komen twee databronnen in aanmerking. Ten eerste: 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland (1985-1990)' waarin meetinstrumenten zijn opgenomen enerzijds over negatieve denkbeelden over etnische minderheden en anderzijds over positieve denkbeelden over de eigen nationale groep. Deze instrumenten mogen worden beschouwd als geldig, betrouwbaar en robuust binnen onderscheiden subpopulaties (cf. Bisinga en Scheepers 1989; Scheepers et al. 1989); stabiel door de tijd (cf. Scheepers et al. 1994); en geschikt voor landen-vergelijkend onderzoek (cf. Pieterse et al. 1991; Billiet et al. 1992). Deze gegevens zijn beschikbaar voor een steekproef van panel-respondenten. Deze meetinstrumenten beschouwen we als 'zuivere' metingen van etnocentrische reacties. Meetinstrumenten die aan deze zuivere metingen verwant zijn, zijn ook te vinden in SOCON 90. Andere databronnen hebben in dit opzicht echter langere tijdreeksen. Dat geldt met name voor 'Culturele Veranderingen' van het Sociaal en Cultureel Planbureau (1980-1985-1989-1991-1992-1993). Bij aanverwante metingen van etnocentrische reacties gaat het ten eerste om zogenaamde sociale of etnische distantie-items zoals die aanvankelijk door Bogardus (1925) zijn ontwikkeld. Met deze items wordt gevraagd naar de bereidheid om in contact te komen met bepaalde etnische minderheden, bijvoorbeeld in de wijk, in de straat, in de kennissenkring of in de familie. Deze items worden ook veelvuldig gebruikt in grootschalige landen-vergelijkende surveys (cf. Bogardus 1968). In Nederland zijn deze items door het Sociaal Cultureel Planbureau (cf. SCR 1994) gebruikt in longitudinale surveys. Deze metingen blijken samen te hangen met etnocentrisme-metingen (cf. Kleinpenning 1993). Onder aanverwante metingen kunnen ten tweede ook items worden geschaard waarmee wordt gevraagd of etnische minderheden (on-)gelijk behandeld dienen te worden op de arbeids-, en huisvestingsmarkt. Daarom kunnen deze items aangeduid worden als metingen van etnische discriminatie. Ook deze items worden veelvuldig toegepast, bijvoorbeeld door het Sociaal Cultureel Planbureau (1994). Van deze metingen is bekend dat zij sterk samenhangen met sociale distantie-metingen (cf. Dekker en Ester 1993), maar daarvan is niet bekend of en zo ja, hoe sterk deze metingen samenhangen met etnocentrisme.

En tot slot vallen onder de aanverwante metingen de items zoals die recentelijk door het Centraal Bureau voor de Statistiek (1994) zijn toegepast waarmee wordt gevraagd naar de mening van de respondenten met betrekking tot het beleid ten aanzien van etnische minderheden (in casu positieve discriminatie en immigratie). Daarvan is (nog) niet bekend of en zo ja hoe sterk zij samenhangen met sociale distantie-, en etnocentrisme-metingen. Deze metingen zijn evenwel slechts eenmalig toegepast.

Vrijwel alle genoemde databestanden zijn opgebouwd via 'face to face interviews' met grote steekproeven waarvan is aangetoond dat die (tot op bepaalde hoogte) een getrouwe afspiegeling vormen van de gehele Nederlandse populatie. Daarin verschillen die bestanden niet fundamenteel. Maar met name op grond van de SCP-gegevens kunnen we over een betrekkelijk lange termijn trendanalyses verrichten. Deze gegevens zijn tot nu toe vooral zo niet uitsluitend gebaseerd op item-niveau (cf. SCP 1994). Deze trends zijn bepaald niet eenduidig. In deze bijdrage zullen we trendanalyse verrichten gebaseerd op item-indexen, waardoor we betrouwbaarder schattingen verkrijgen van de te beschrijven variabelen.

Gegeven het feit dat de SCP-gegevens een langere periode beslaan, zullen we ons voornamelijk op die gegevens richten. Deze gegevens bevatten metingen inzake etnische distantie en etnische discriminatie. Nagegaan zal worden of hieruit betrouwbare indexen kunnen worden geconstrueerd.

Etnische discriminatie wordt in deze studie gemeten met items waarmee de respondenten wordt gevraagd of zij in bepaalde situaties een voorkeur/afkeur zouden hebben voor allochtone etnische groepen en/of voor Nederlanders. Er wordt gevraagd aan wie zij een huis zouden toewijzen in tijden van woningschaarste; wie zij zouden ontslaan in slechte economische omstandigheden; wie zij een promotie zouden gunnen. Afwisselend wordt de keuze geboden tussen: een gastarbeider of een Nederlander; een Surinamer of een Nederlander; een buitenlander of een Nederlander; iemand met een andere huidskleur of een Nederlander. Daarnaast kunnen respondenten ook het antwoord geven dat ze geen verschil zouden maken tussen beide personen. In deze studie worden etnocentrische reacties gelokaliseerd bij die mensen die achtereenvolgens een huis bij voorkeur zouden toewijzen aan een Nederlander; een promotie zouden gunnen aan een Nederlander; iemand uit een allochtone etnische groep zouden ontslaan in slechte tijden. Met behulp van probabilistische scalogramanalyse (Mokken, 1971) is getoetst of deze items beschouwd mogen worden als eendimensionale metingen van etnische discriminatie van allochtone etnische groepen. We hebben deze toetsing eerst uitgevoerd op alle beschikbare respondenten over de periode 1980-1993; en vervolgens op alle beschikbare respondenten per jaar van ondervraging om na te gaan of de gevonden structuur stabiel was door de tijd heen. Daarbij hebben we betrekkelijk hoge schaalbaarheids-, en betrouwbaarheidscoëfficiënt vastgesteld (namelijk $H=.76$ en $\rho=.95$). Op de afzonderlijke databestanden voor de jaren waarin de gegevens zijn verzameld werden slechts kleine schommelingen rond de genoemde coëfficiënten gevonden. Een en ander staat in Tabel 1.

Tabel 1: Etnische discriminatie 1980-1993; schaalbaarheids-, en betrouwbaarheidscoëfficiënten (Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal Cultureel Planbureau, eigen bewerking).

	1980	1985	1989	1991	1992	1993	totaal
H	,68	,75	,78	,76	,78	,81	,76
rho	,92	,94	,95	,95	,95	,96	,95
N	2007	1966	1904	1816	2030	1874	11597

Etnische distantie is gemeten met items waarmee de respondenten gevraagd is naar de mate waarin zij bezwaar zouden hebben tegen: burens van een ander ras; kinderen van gastarbeiders of Surinamers in de klas van hun eigen kinderen; en gastarbeiders of Surinamers als collega's op het werk. Deze meting laat op zich wel één en ander te wensen over. Er wordt namelijk etnische distantie gemeten ten aanzien van uiteenlopende en betrekkelijk heterogene allochtone etnische categorieën: van een ander ras, Surinamers of gastarbeiders. Dergelijke heterogene metingen zijn wellicht niet bevorderlijk voor de validiteit en de betrouwbaarheid van de metingen. Desalniettemin zullen wij, bij gebrek aan meer valide en betrouwbaarder metingen die beschikbaar zijn over zo'n lange periode, gebruik maken van deze gegevens. In deze studie worden ethnocentrische reacties gelokaliseerd bij die mensen die antwoorden dat zij dat liever niet zouden hebben dan wel zich zouden verzetten tegen de genoemde allochtone etnische groepen in hun directe omgeving. Met behulp van probabilistische schaalanalyse is getoetst of deze vragen beschouwd mogen worden als eendimensionale metingen van etnische distantie tegenover allochtone etnische groepen. Deze toetsing heeft geresulteerd in een eendimensionale schaal 'etnische distantie' met een vrij hoge schaalbaarheidscoëfficiënt ($H=.70$) die bovendien zeer betrouwbaar bleek te zijn ($\rho=.79$). Op de afzonderlijke databestanden voor de jaren waarin de gegevens zijn verzameld werden slechts kleine schommelingen rond de genoemde coëfficiënten gevonden (zie tabel 2).

Tabel 2: Etnische distantie 1980-1992; schaalbaarheids-, en betrouwbaarheidscoëfficiënten (Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal Cultureel Planbureau, eigen bewerking).

	1980	1985	1989	1991	1992	totaal
H	,73	,69	,75	,74	,62	,70
rho	,83	,79	,83	,81	,75	,79
N	2007	1966	1904	1816	2030	11597

Deze databestanden bevatten naast de afhankelijke variabelen ook een aantal belangrijke gegevens die we nodig zullen hebben. In deze bijdrage gaat het natuurlijk vooral om de kerkelijke achtergronden van de respondenten. Eerst hebben we een onderscheid gemaakt tussen onkerkelijke mensen versus de mensen die zich beschouwen als leden van de rooms-katholieke, nederlands-hervormde en gereformeerde kerken. Binnen de categorie kerkleden hebben we vervolgens een onderscheid gemaakt tussen de leden die vrijwel nooit de kerk bezoeken (dit zijn de marginale leden) versus degenen die de kerk af en toe bezoeken (dit is één of twee keer per maand: modale leden) en degenen die de kerk vaak bezoeken (dit is minstens één keer per week: kernleden).

Een andere belangrijke variabele is opleiding welke we hebben ingedeeld naar longitudinaal vergelijkbare categorieën. Daarnaast noemen we de variabele inkomen die we voor de trendanalyse hebben verdeeld in vier longitudinaal vergelijkbare categorieën. De variabele leeftijd hebben we opgedeeld in geboortecohorten van achtereenvolgens mensen geboren tussen 1906 en 1915; tussen 1916 en 1925; tussen 1926 en 1935; tussen 1936 en 1945; tussen 1946 en 1955; tussen 1956 en 1965; en tenslotte tussen

1966 en 1978. Daarnaast nemen we enkele controle-variabelen op. De variabele maatschappelijke positie is ingedeeld naar mensen die meer respectievelijk minder dan 15 uur per week betaald werk verrichten. De mensen die minder dan 15 uur werken is gevraagd naar hun belangrijkste tijdsbesteding. En de mensen die meer dan 15 uur per week werken is gevraagd naar de sector waarin zij werkzaam zijn. Op deze manier is de volgende indeling ontstaan: werklozen, huisvrouwen, wao-ers en aaw-ers, scholieren, gepensioneerden, mensen werkzaam bij de overheid, mensen werkzaam in het bedrijfsleven, mensen werkzaam als zelfstandige. Daarnaast hebben we sekse opgenomen als controle-variabele.

4. Analyses en resultaten

4.1. Algemene trends

Met betrekking tot de eerste vraag, in casu naar de trends in etnocentrische reacties, kunnen we stellen dat daarover tot nu toe betrekkelijk weinig documentatie is gepubliceerd (cf. Dekker en Ester 1993; SCP 1994). In de bijgaande tabellen hebben we de percentages van de Nederlanders die etnocentrische reacties vertonen over de periode 1980-1993 bijeen gezet, zowel op item-niveau als op schaal-niveau.

Tabel 3: Etnische discriminatie 1980-1993; percentages etnocentrische reacties per item alsook in totaal.

	1980	1985	1989	1991	1992	1993
var683b	34	20	25	27	33	35
var683d	31	18	21	24	29	29
var683e	15	9	13	14	17	16
var728b	31	21	17	21	23	23
var728d	25	16	14	17	18	19
var728f	14	9	10	12	12	13
var729b	29	17	16	18	20	21
var729d	25	15	14	16	17	17
var729f	15	9	11	13	12	12
totaal	48,2	30,0	31,3	34,8	40,9	40,4

Legenda:

var683b, d, e: het percentage respondenten dat ten tijde van woningschaarste een vrijkomende woning zou toewijzen aan Nederlanders.

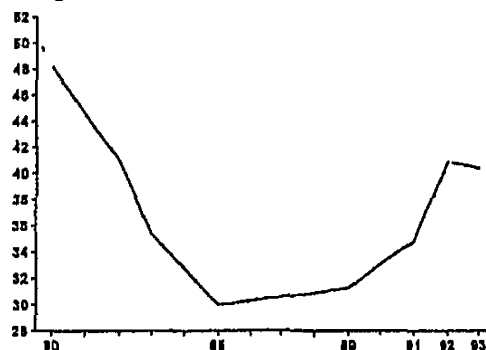
var728b, d, f: het percentage respondenten dat respectievelijk buitenlanders, Surinamers of mensen met een andere huidskleur zou ontslaan omdat het slecht ging met het bedrijf.

var729b, d, f: het percentage respondenten dat een promotie zou geven aan een Nederlander.

Ten aanzien van *etnische discriminatie* merken we op dat er zowel tussen de verschillende items alsook tussen de verschillende metingen behoorlijke verschillen opgetreden zijn: zie tabel 3. Zeer uiteenlopende percentages (tussen 9 en 35) van de Nederlanders wensen andere Nederlanders te bevoordelen en daarmee respectievelijk gastarbeiders, Surinamers en mensen met een andere huidskleur te benadelen wanneer het gaat over de toewijzing van een huis in tijden van woningschaarste (var683b, d en e). Een soortgelijke variatie treffen we aan in de percentages Nederlanders (tussen de 9 en 31) die etnische groepen willen ontslaan in tijden van economische stagnatie (var728b, d en f). En een soortgelijke variatie treffen we in de percentage Nederlanders (tussen de 9 en 29) die andere Nederlanders in plaats van etnische groepen een promotie willen gunnen (var729b, d, en f). Deze gedichotomiseerde items hebben we gesommeerd tot een index welke vervolgens weer is gedichotomiseerd. Deze bewerking resulteert daarin dat elke respondent die op tenminste één van de vragen stelt dat hij/zij Nederlanders zou willen bevoordelen ten nadele van etnische minderheden, gerekend wordt tot de categorie die etnische minderheden zou discrimineren.

Op het niveau van de item-index van etnische discriminatie blijkt er door de tijd heen ook betrekkelijk veel variatie te bestaan.

Figuur 1: etnische discriminatie

In 1980 stond 48,2% van de Nederlanders enige vorm van etnische discriminatie voor. In de meting daarna in 1985 zakte dat percentage tot 30%. Maar sindsdien is er sprake van een gestage opmars van het percentage Nederlanders dat etnische discriminatie voorstaat: van 31,3% in 1989 tot 34,8% in 1991 tot 40,9% in 1992 tot 40,4% in 1993. Een soortgelijke maar niet-identieke meting heeft ook plaatsgevonden rond de verkiezingen van 1994 waarbij 39% van de onderzoekspopulatie enige vorm van etnische discriminatie bleek voor te staan (cf. Scheepers et al. 1995). In dit verband kan men zich afvragen of de trend vanaf 1993 weer een neergaande lijn vertoont. Maar de geschetste trend is tot nu toe in ieder geval niet in overeenstemming met de trend die uit het Amerikaanse onderzoek naar voren is gekomen: daar was immers sprake van een trendmatige afname van etnische discriminatie.

Ten aanzien van de mate van *etnische distantie* merken we op dat er zowel op het niveau van de separate items alsook op het niveau van de index betrekkelijk weinig variatie heeft plaatsgevonden in de genoemde periode: zie tabel 4.

Tabel 4: Etnische distantie 1980-1992; percentages etnocentrische reacties per item alsook in totaal (Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal Cultureel Planbureau, eigen bewerking).

	1980	1985	1989	1991	1992
var546	25	21	20	23	22
var758	10	10	10	11	10
var759	8	7	7	6	6
totaal	27,0	24,5	22,8	25,4	26,4

Legenda:

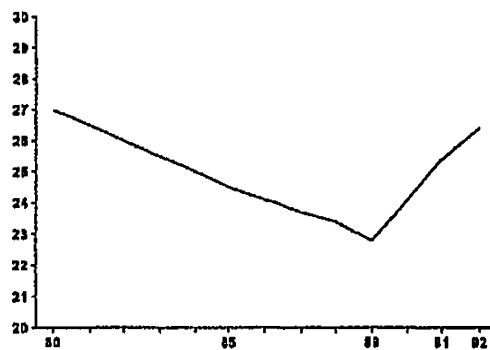
var546: het percentage respondenten dat liever geen mensen van een ander ras als naaste buren zou krijgen.
 var758: het percentage respondenten dat liever geen kinderen van gastarbeiders of Surinamers in de klas van de eigen kinderen zou hebben.
 var759: het percentage respondenten dat liever geen gastarbeiders of Surinamers als collega's op het werk zou hebben.

Ruim 20% van de Nederlanders maakt bezwaar tegen mensen van een ander ras als buren (var546); zo'n 10% maakt bezwaar tegen kinderen van gastarbeiders of Surinamers in de klas van hun kinderen (var758); en een kleine 10% maakt bezwaar tegen gastarbeiders of Surinamers als collega's op het werk. Ook deze gedichotomiseerde items zijn gesommeerd tot een index welke vervolgens wederom gedichotomiseerd is: elke respondent die op tenminste één domein etnische minderheden op afstand wenst te houden wordt ingedeeld in de categorie die etnische distantie wenst tegenover minderheden. Op het niveau van de item-index blijkt dat er bij zo'n 25% van de Nederlanders in deze periode sprake is van etnische distantie. Zo men enige trendmatige veranderingen meent te kunnen bespeuren in deze cijfers, dan zou men kunnen opmerken dat het percentage Nederlanders dat etnische groepen op afstand wenst te houden in 1980 iets groter was dan in de daarna volgende jaren, waarna dat percentage sinds 1989 weer enigszins opliep. In 1992 was het percentage mensen bij wie we etnische distantie bespeurden weer bijna op het niveau van 1980.

Met betrekking tot deze gegevens zouden we willen opmerken dat er overwegend sprake is van gelijkblijvende etnische distantie in de periode 1980-1992. Deze trendmatige bevindingen suggereren dat er in Nederland vooralsnog minder reden is voor het optimisme dat in de assimilatie-theorieën ligt verscholen en dat er voorlopig meer reden is voor het pessimisme dat in de conflict-theorieën ligt verscholen. Daarom lijkt het zinvol om de geconstateerde trends te koppelen aan de trends waarvan volgens de conflict-theorieën wordt geopperd dat zij samen fluctueren met etnocentrische reacties: namelijk werkloosheid, immigratie of de combinatie van economische recessie met immigratie.

Wanneer we de trends in etnische discriminatie en distantie in verband brengen met de trends in werkloosheid, dan merken we op dat er in 1980, toen de werkloosheid nog betrekkelijk gering was, sprake was van een opmerkelijk hoge mate van etnische discriminatie en distantie. Vervolgens merken we op dat toen de werkloosheid in het midden van de jaren tachtig fors was toegenomen, de mate van etnische discriminatie en etnische distantie juist was afgenomen. En tenslotte merken we op dat, toen de werkloosheid in de tweede helft van de jaren tachtig tot en met het begin van de jaren negentig afnam, de mate van etnische discriminatie en distantie juist toenam. Uit deze bevindingen zouden we willen afleiden dat er juist een negatief verband lijkt te bestaan tussen de mate van werkloosheid en etnocentrische reacties: steeds wanneer er in de afgelopen jaren sprake was van toenemende werkloosheid, namen de etnocentrische reacties af.

Figuur 2: etnische distantie

Wanneer we de trends in etnische discriminatie en distantie in verband brengen met de trends in immigratie, dan merken we op dat in 1980, toen er sprake was van een betrekkelijk grote instroom van Surinamers, Turken en in mindere mate Marokkanen, er eveneens sprake was van een betrekkelijk grote mate van etnische discriminatie en distantie. Toen daarna, in de eerste helft van de jaren tachtig, de instroom van de genoemde categorieën migranten afnam, nam eveneens de mate van etnische discriminatie en distantie af. En tenslotte merken we op dat sinds het midden van de jaren tachtig, toen de immigratie van asielzoekers op gang is gekomen, eveneens de mate van etnische discriminatie en distantie is toegenomen. Uit deze bevindingen leiden we af dat er een positief verband bestaat tussen de mate van immigratie en de mate van etnocentrische reacties: steeds wanneer de immigratie toeneemt, nemen ook de etnocentrische reacties onder de Nederlanders toe.

Tot slot nemen we de veronderstelling onder de loep op grond waarvan we een toename van etnocentrische reacties zouden verwachten ten tijde van (toenemende) werkloosheid in combinatie met een toename van de immigratie. Eigenlijk kunnen we deze beredeneerde veronderstelling enkel toetsen voor het jaar 1993 toen er inderdaad zo'n samenloop van omstandigheden heeft plaatsgevonden. Maar in dat jaar was er geen opmerkelijke toename van etnocentrische reacties waarneembaar.

4.2. Trends onder kerkelijke mensen

Vervolgens gaan we over tot de beantwoording van de vraag of in de afgelopen periode met name bij bepaalde kerkleden, in sterkere mate dan bij andere sociale categorieën, etnocentrische reacties te lokaliseren zijn geweest.

Ter beantwoording van deze vraag hebben we in eerste instantie logistische regressie analyses verricht teneinde te bepalen of en zo ja, welke van de geselecteerde onafhankelijke variabelen bijdragen aan de verklaring van de genoemde afhankelijke variabelen. Daarbij hebben we twee criteria gehanteerd. Ten eerste hebben we getoetst of de betreffende variabele significant bijdraagt aan de (verbetering van de) Chi-kwadrat. Ten tweede hebben we, eveneens via logistische regressie analyse, getoetst of één van de categorieën van de geselecteerde onafhankelijke variabelen op enig tijdstip in de periode 1980-1993 significant verschilde van de referentie-categorie van de desbetreffende variabele door de betreffende parameters te schatten. Aangezien de interpretatie en beschrijving van de desbetreffende parameters niet bijzonder toegankelijk is, hebben we dezelfde analyses verricht met een programma dat in mindere mate met dergelijke problemen kampt. Dit programma is geschikt voor de multivariate lineaire REgressie analyse van Nominale afhankelijke Variabelen, genaamd RENOVA (cf. Lammers en Pelzer 1991, 1992). Via dit programma hebben we een soortgelijke procedure gevolgd als via logistische regressie analyse. De resultaten van de logistische en de lineaire regressie analyses hebben we met elkaar vergeleken teneinde vast te kunnen stellen of en in hoeverre beide statistisch-analytische benaderingen tot uiteenlopende resultaten hebben geleid. We hebben vastgesteld dat er nagenoeg geen substantiële verschillen bestaan wat de resultaten van beide benaderingen betreft. Daarom hebben we er voor gekozen om de resultaten van de lineaire regressie analyses te presenteren.

Tabel 5: Etnische discriminatie onder kerkleden 1980-1993; ongecontrolerde percentages als afwijkingen van het algemeen percentage.

	1980	1985	1989	1991	1992	1993
algemeen percentage	48,2	30,0	31,3	34,8	40,9	40,4
niet leden	-2,3*	-1,5	-2,6*	-,9	-2,1*	-1,8*
Rooms Katholieken:						
marginale leden	8,6	5,9	4,9	10,9	,5	-,2
modale leden	-1,3	3,1	1,9	1,9	3,4	1,4
kern leden	10,0*	-2,1	4,7	2,7	,7	2,3
Ned. Hervormden:						
marginale leden	12,2*	-,1	5,4	4,0	13,4*	-,2
modale leden	1,0	5,4	3,9	-7,8	6,3	8,9
kern leden	-9,7	1,7	4,9	3,5	-4,3	11,1
Gereformeerden:						
marginale leden	18,2	-13,6	-3,5	14,9	8,4	17,2
modale leden	-26,3*	-3,0	-6,5	-19,7*	14,3	10,9
kern leden	-,9	3,3	-4,0	,2	,2	4,7

De parameters in deze tabellen zijn betrekkelijk eenvoudig te interpreteren. In de tweede rij treft men de percentages van de Nederlanders aan die bij enige meting te kennen hebben gegeven etnische minderheden te discrimineren. Deze percentages zijn (uiteraard) dezelfde als in Tabel 3 en 4. Deze zogenaamde algemene percentages gelden als referentie-percentages. Dat wil zeggen dat de andere percentages in dezelfde kolom geïnterpreteerd dienen te worden als afwijkingen van dit referentie-percentage. Een percentage behorende bij één van de categorieën van de onafhankelijke variabelen geeft aan of in de betreffende categorie (zie Tabel 5: bijvoorbeeld binnen de categorie van mensen die zich in 1980 beschouwden als onkerkelijk), verhoudingsgewijs minder (namelijk 2,3%) mensen dan in het algemeen (namelijk 48,2%) voorkwamen die etnische minderheden zeiden te discrimineren.

Tabel 6: Etnische distantie onder kerkleden 1980-1992; ongecontroleerde percentages als afwijkingen van het algemeen percentage.

	1980	1985	1989	1991	1992
algemeen percentage	27,0	24,5	22,8	25,4	26,4
niet leden	-2,8*	-1,7	-3,4*	-,9	-3,1*
Rooms Katholieken:					
marginale leden	10,9	2,8	5,0	4,6	-3,1
modale leden	0,0	-,7	-,1	8,4*	3,7
kern leden	6,8*	,1	10,8*	4,7	2,6
Nederlands Hervormden:					
marginale leden	,2	10,9*	9,2	-8,2	6,7
modale leden	3,3	-,4	-3,9	-8,9*	,7
kern leden	-3,9	8,3	2,9	6,2	9,4
Gereformeerden:					
marginale leden	-,5	-8,0	-14,9*	7,8	-4,4
modale leden	-2,4	-6,5	6,3	-21,7*	-2,6
kern leden	2,7	2,3	1,0	-7,9*	17,6*

Wanneer we de resultaten van Tabel 5 en Tabel 6 in ogenschouw nemen, stellen we vast dat er tenminste een patroonmatigheid in de gegevens van de afgelopen periode te ontdekken is. Die patroonmatigheid bestaat daarin dat in Nederland, evenals in de Verenigde Staten, mensen die zich niet als lid van een kerkgemeenschap beschouwen in mindere mate ethnocentrische reacties vertonen dan mensen die zich wel als lid van een de kerkgemeenschappen beschouwen. Deze patroonmatigheid geldt zowel ten aanzien van de mate van etnische discriminatie als ten aanzien van de mate van etnische distantie en op vrijwel elk tijdstip. Bij deze constatering past evenwel meteen een relativiserende opmerking. De verschillen tussen de onkerkelijken en het algemeen percentage zijn weliswaar significant maar betrekkelijk klein. Zo is het percentage mensen onder onkerkelijken dat zegt etnische minderheden te discrimineren steeds ongeveer 2% geringer dan in het algemeen het geval is. Hetzelfde geringe verschil treffen we aan onder onkerkelijken die uitspreken dat zij etnische minderheden liever op afstand

wensen te houden. Deze patroonmatige bevinding impliceert dat we onder kerkelijke mensen iets meer mensen zouden kunnen aantreffen die etnocentrische reacties vertonen. Zulks is inderdaad het geval, gelet op het feit dat we op vrijwel elk tijdstip onder de diverse kerkleden positieve percentage verschillen aantreffen, hetgeen er op wijst dat onder de desbetreffende kerkleden de etnocentrische reacties wijder verbreid zijn dan onder de algemene populatie. Zo constateren we bijvoorbeeld in Tabel 5 dat er in 1980 onder marginale en kernleden van de Rooms-katholieke kerk 8,6% respectievelijk 10% meer mensen dan in het algemeen waren, die zeiden etnische minderheden te willen discrimineren. Onder marginale leden van de Nederlands Hervormde kerk alsook onder marginale leden van de gereformeerde kerken troffen we 12,2% respectievelijk 18,2% meer mensen aan dan in het algemeen die zeiden etnische minderheden te willen discrimineren. Met betrekking tot sociale distantie constateren we dat er in 1980 onder marginale leden respectievelijk kernleden van de Rooms-katholieke kerk verhoudingsgewijs meer mensen waren (namelijk 10,9% respectievelijk 6,8%) dan in het algemeen die etnische minderheden op afstand wensten te houden. Onder Nederlands Hervormde kerkelijken en onder gereformeerden troffen we in dat jaar minder grote verschillen aan met het algemeen gemiddelde. Maar in 1992 was dat juist andersom. Toen troffen we onder Rooms-katholieke kerkelijken betrekkelijk geringe verschillen aan in vergelijking met het algemeen gemiddelde terwijl we onder Nederlands Hervormden en gereformeerden grotere verschillen ontdekten. Toen troffen we onder marginale respectievelijk kernleden van de Nederlands Hervormde kerk 6,7% respectievelijk 9,4% meer mensen aan dan in het algemeen die zeiden etnische minderheden op afstand te willen houden. En onder kernleden van de gereformeerde kerken troffen we nota bene 17,6% meer mensen aan die zeiden etnische minderheden op afstand te willen houden.

Maar niet al deze percentage verschillen zijn significant. Dit betekent dat ze tot op bepaalde hoogte op toeval kunnen zijn gebaseerd of op een betrekkelijk gering aantal respondenten in de betreffende categorie, zoals dat bijvoorbeeld geldt voor de categorieën binnen de gereformeerde kerken. Daarom is het wellicht interessant om te bezien of er longitudinale patroonmatigheden bestaan binnen bepaalde categorieën kerkelijken. Maar dergelijke patronen kunnen we, op een enkele uitzondering na, ook niet ontdekken. Daarom ligt het eigenlijk meer voor de hand om te bezien of de verschillen die er bestaan tussen onkerkelijken en kerkelijken niet veeleer voortkomen uit verschillen in hun samenstelling. Uit eerder onderzoek is immers gebleken dat onder onkerkelijken relatief veel hoger opgeleiden voorkomen, respectievelijk dat onder kerkelijken relatief veel lager opgeleiden voorkomen (Felling et al 1986). Ook is gebleken dat de gemiddelde leeftijd onder onkerkelijken lager is dan onder kerkelijke mensen. En deze beide factoren, opleiding en leeftijd, zijn belangrijk bij de verklaring van etnocentrische reacties, in die zin dat dergelijke reacties steeds het sterkst aanwezig zijn geweest bij lager opgeleiden en bij ouderen. De interpretatie voor deze veelvuldige bevindingen is dat lager opgeleiden een minder breed sociaal perspectief hebben verworven dan hoger opgeleiden (Gabennesch 1972; Roof 1974; Case et al. 1989; Scheepers et al. 1994, 1995). Naarmate men langer onderwijs heeft genoten, verwerft men niet alleen meer

kennis en vaardigheden maar ook meer inzicht in de gewoontes en zeden, normen en waarden van andere culturele en etnische groepen, hetgeen er toe leidt dat men een tolerantere houding ontwikkelt tegenover andere etnische groepen. Voor de mensen die niet alleen korter maar ook in mindere mate algemeen vormend onderwijs hebben genoten, zou dus gelden dat zij een minder tolerante houding tegenover andere etnische groepen zouden ontwikkelen. Voor de bevinding dat bij ouderen ethnocentrische reacties sterker voorkomen dan bij jongeren, zou een soortgelijke interpretatie kunnen gelden. Oudere cohorten zijn opgegroeid en gevormd in een periode toen er veel minder 'vreemde' etnische groepen in de samenleving zichtbaar waren, toen de samenleving nog meer dan tegenwoordig monocultureel van karakter was, toen er ook minder belangstelling was voor de gewoontes en zeden, normen en waarden van andere etnische groepen, hetgeen er toe heeft geleid dat ouderen een minder tolerante houding hebben tegenover andere groepen in de huidige samenleving. Aangezien er nu onder kerkelijke mensen relatief gezien meer lager opgeleiden en relatief gezien meer ouderen voorkomen, zou het zo kunnen zijn dat juist vanwege deze specifieke samenstelling van de kerkleden, ethnocentrische reacties onder kerkelijke mensen in sterkere mate voorkomen dan onder onkerkelijke mensen.

Om na te gaan of deze veronderstellingen opgaan hebben we de in het bovenstaande beschreven analyses herhaald. De bedoeling van deze nieuwe analyses is om te bezien of en zo ja in welke mate er verschillen bestaan wat betreft ethnocentrische reacties tussen onkerkelijken respectievelijk kerkelijken in vergelijking met het algemeen gemiddelde wanneer er wordt gecontroleerd voor de verschillen die er bestaan in de samenstelling van onkerkelijken respectievelijk kerkelijken met betrekking tot opleiding en leeftijd. Daarnaast hebben we nog andere beschikbare controle-variabelen opgenomen die tevens in de tabellen vermeld staan. De resultaten van deze analyses staan in Tabel 7 en 8.

Wanneer we Tabel 7 in ogenschouw nemen, is de meest in het oog springende bevinding dat de verschillen die we in Tabel 5 hebben geconstateerd tussen onkerkelijken en het algemeen gemiddelde, zijn verdwenen. Het is weliswaar nog steeds zo dat de onkerkelijken minder dan in het algemeen zeggen etnische minderheden te discrimineren, maar deze verschillen zijn op geen enkel tijdstip nog significant. Zulks geldt tot op zekere hoogte ook voor de mate van etnische distantie die onkerkelijken ten opzichte van etnische minderheden willen houden: de verschillen van de onkerkelijken met het algemeen gemiddelde zijn kleiner en veelal insignificant geworden. Ten aanzien van de kerkleden constateren we soortgelijke bevindingen. De parameters, die het percentage verschil tussen de verschillende categorieën kerkleden en het algemeen gemiddelde weergeven, zijn weliswaar nog merendeels positief maar hoogst zelden nog significant. Binnen slechts één categorie treffen we een significant verschil aan: onder kernleden van de Rooms-Katholieke denominatie treffen we in 1980 verhoudingsgewijs veel mensen aan die zeiden etnische minderheden te discrimineren. Maar in de jaren nadien troffen we binnen diezelfde categorie juist minder mensen aan die etnische minderheden discrimineerden. Alle andere significante verschillen wijzen in de richting dat binnen specifieke categorieën kerkleden juist minder mensen voorkomen die etnische

minderheden discrimineren (zoals bijvoorbeeld onder kernleden van de Nederlands Hervormde kerk in 1980, onder modale leden van de gereformeerde kerken in 1980 en 1991).

Tabel 7: Etnische discriminatie onder kerkleden 1980-1993; gecontroleerde afwijkingen ten opzichte van het algemeen percentage.

	1980	1985	1989	1991	1992	1993
algemeen percentage	48,2	30,0	31,3	34,8	40,9	40,4
niet leden	-1,3	-,1	-,8	-,4	-,6	-,6
Rooms Katholieken:						
marginale leden	7,2	3,8	3,8	8,9	-1,3	-2,0
modale leden	-,1	3,0	1,4	1,0	2,7	,7
kern leden	6,2*	-4,7	-,7	-2,2	-6,6	-3,3
Nederlands Hervormden:						
marginale leden	8,0	-2,2	2,6	3,0	9,2	-3,5
modale leden	3,1	3,8	5,3	-8,8	7,6	11,2
kern leden	-11,4*	-,6	1,3	-,2	-4,6	9,9
Gereformeerden:						
marginale leden	9,8	-15,4	-1,9	5,0	8,4	8,4
modale leden	-19,4*	-2,9	-5,7	-18,6*	14,3	10,8
kern leden	-,6	1,9	-5,3	-,2	-2,4	-7,5
Opleiding:						
l.o./l.b.o.	6,1*	3,6*	8,2*	9,8*	12,8*	12,5*
m.a.v.o./m.b.o.	-4,5*	-2,3	-3,7*	-3,0	-2,0	1,7
h.a.v.o./v.w.o.	-9,0*	-4,2	-6,7*	-7,2*	-12,2*	-18,8*
h.b.o./w.o.	-13,7*	-10,7*	-21,1*	-14,8*	-20,5*	-17,0*
Cohort:						
1906-1915	22,5*	15,5*	9,4	-	-	-
1916-1925	6,8*	-1,2	15,4*	6,2	7,5	10,1*
1926-1935	-4,8	-3,2	4,2	-4,3	3,9	4,4
1936-1945	-2,4	2,2	-1,2	1,0	1,8	-2,3
1946-1955	-8,4*	-6,8*	-2,8	-5,0*	-4,4*	-3,9
1956-1965	-1,1	1,2	-7,0*	-2,4	-5,3*	-2,0
1966-1974	-	7,3	,9	8,8*	4,8	2,4

Vervolgens bezien we de resultaten ten aanzien van etnische distantie. Op dit domein blijken, onder controle van belangrijke factoren als opleiding en leeftijd, onder onkerkelijken in 1989 en 1992 wel significant minder mensen voor te komen die etnische minderheden op afstand wensen te houden. Ook blijken niet alle verschillen tussen kerkelijken en het algemeen gemiddelde wat betreft de mate van etnische distantie te herleiden zijn tot verschillen in de samenstelling van de subpopulaties van onkerkelijken en kerkelijken. Zo blijkt dat, onder controle van relevant geachte predictoren van negatieve attitudes tegenover etnische minderheden, er in 1989 onder kernleden en in 1991 onder modale leden van de Rooms-katholieke kerk verhoudingsgewijs veel

mensen voorkwamen die etnische minderheden op afstand wensten te houden. Zulks bleek in 1992 het geval te zijn voor kernleden van de gereformeerde kerken.

Tabel 8: Etnische distantie onder kerkleden 1980-1992; gecontroleerde afwijkingen ten opzichte van het algemeen percentage.

	1980	1985	1989	1991	1992
algemeen percentage	27,0	24,5	22,8	25,4	26,4
niet leden	-1,8	-,4	-2,1*	1,3	-2,2*
Rooms Katholieken:					
marginale leden	8,6	1,7	4,4	1,6	-4,2
modale leden	,1	-1,2	-,9	6,4*	3,2
kern leden	5,3	-2,6	7,9*	-2,3	-3,0
Nederlands Hervormden:					
marginale leden	-3,1	7,6	7,3	-10,9*	4,1
modale leden	3,7	-,3	-3,0	-11,4*	2,0
kern leden	-5,4	6,3	,5	1,4	10,3
Gereformeerden:					
marginale leden	-2,4	-9,8	-14,4*	-6,5	-6,1
modale leden	6,2	-5,4	8,1	-19,1*	-3,0
kern leden	1,9	,7	,3	-9,5*	16,4*
Opleiding:					
l.o./l.b.o.	4,0*	3,5*	4,1*	9,6*	10,5*
m.a.v.o./m.b.o.	-2,7	1,7	-,9	-4,2*	-1,7
h.a.v.o./v.w.o.	-7,0*	-7,9*	-2,2	-6,2*	-9,7*
h.b.o./w.o.	-15,3*	-11,6*	-15,4*	-15,2*	-16,1*
Cohort:					
1906-1915	10,3*	3,7	-7,4	-	-
1916-1925	5,8*	4,7	7,8	12,2*	2,4
1926-1935	2,4	5,8*	-,4	9,1*	2,8
1936-1945	-,7	2,5	3,2	3,4	3,3
1946-1955	-2,7	-2,3	,1	-5,2*	-3,2
1956-1965	-8,5*	-2,7	-1,1	-4,8*	-3,2
1966-1974	-	-10,1*	-6,1*	-2,3	2,6

Wanneer we evenwel de verschillen wat betreft de mate van etnische discriminatie en etnische distantie tussen de onderscheiden opleidingsniveaus in ogenschouw nemen, valt direct op dat deze verschillen niet alleen groter, maar bovendien betrekkelijk consistent door de tijd heen zijn. Zo blijkt bijvoorbeeld dat we op elk tijdstip onder lager opgeleide mensen (l.o./l.b.o.) relatief veel mensen aantreffen die etnische minderheden discrimineren alsook afstand wensten te houden ten opzichte van etnische minderheden. Bij hoger opgeleide mensen (h.a.v.o./v.w.o./h.b.o./w.o.) blijkt juist het tegenovergestelde het geval te zijn. Onder hen treffen we consistent minder mensen aan die etnische minderheden discrimineren of hen op afstand wensten te houden. De mensen die middelbaar opgeleid zijn (m.a.v.o./m.b.o.) nemen een soort tussenpositie in. Onder

hen troffen we in het begin van de jaren tachtig relatief weinig mensen aan, vergeleken met het algemeen gemiddelde, die etnische minderheden zeiden te discrimineren; maar in de loop van de tijd werden deze verschillen steeds kleiner totdat we in 1993 binnen deze categorie juist iets meer mensen aantroffen die etnische minderheden discrimineerden. Dit patroon troffen we overigens niet aan op het domein van de etnische distantie.

Ook de verschillen van de onderscheiden cohorten ten opzichte van het algemeen gemiddelde op het domein van etnische discriminatie zijn groter en door de tijd heen betrekkelijk consistent. Zo blijkt dat onder oudere cohorten, met name zij die geboren zijn tussen 1906 en 1925, relatief veel mensen voorkomen die etnische minderheden discrimineren alsook afstand wensen te houden ten opzichte van etnische minderheden. Onder jongere cohorten, namelijk zij die geboren zijn tussen 1946 en 1965, treffen we daarentegen juist verhoudingsgewijs minder mensen aan die hetzij etnische minderheden discrimineren hetzij etnische minderheden op afstand wensen te houden. Tot slot van deze beschrijving van resultaten merken we op dat we onder de jongste cohorten, dit zijn zij die geboren zijn na 1966, een trend constateren om meer dan in het algemeen etnische minderheden te discrimineren.

5. Conclusie en discussie

In deze bijdrage hebben we vanuit een historisch perspectief ten eerste de vraag aan de orde gesteld op welke schaal Nederlanders etnocentrische reacties tegenover etnische minderheden vertonen. We hebben ons daarbij meer specifiek afgevraagd of daarin longitudinale fluctuaties te onderkennen zijn. Ten tweede hebben we de vraag gesteld of deze etnocentrische reacties specifiek te lokaliseren zijn bij kerkelijke mensen.

De etnocentrische reacties tegenover allochtone nieuwkomers hebben we op twee aspecten onderzocht. Ten eerste hebben we bekeken of en in hoeverre er onder autochtone Nederlanders veranderingen te constateren zijn in de mate waarin men de intentie uitspreekt om zogenoemde etnische minderheden te discrimineren op de arbeids-, en huisvestingsmarkt. Dit aspect hebben we *etnische discriminatie* genoemd. Ten tweede hebben we bekeken of en in hoeverre er onder autochtone Nederlanders veranderingen te constateren zijn in de mate waarin men de intentie uitspreekt om in de alledaagse sociale omgang (in de buurt, op het werk, in de klas van de kinderen) de zogenoemde etnische minderheden op afstand te houden. Dit aspect hebben we *etnische distantie* genoemd.

Ten aanzien van *etnische discriminatie* hebben we vastgesteld dat er in de afgelopen periode tamelijk forse trendmatige fluctuaties hebben plaatsgevonden op macro-niveau. In 1980 gaf bijna de helft van de Nederlanders (namelijk ruim 48%) toe bereid te zijn tot enige vorm van etnische discriminatie. Daarna zakte dat percentage in 1985 terug tot ruim 30%. Sindsdien is er sprake van een gestage opmars van het relatieve aantal Nederlanders dat de intentie uitspreekt om etnische minderheden te discrimineren in bepaalde situaties op de arbeids-, en huisvestingsmarkt. In 1989 bedroeg dat percen-

tage ruim 31; in 1991 bijna 35%; in 1992 ruim 40% en dat geldt ook voor 1993 toen eveneens ruim 40% zulks toegaf.

Ten aanzien van *etnische distantie* hebben we vastgesteld dat er slechts geringe trendmatige fluctuaties hebben plaatsgevonden in de periode 1980 tot en met 1992. Het percentage Nederlanders dat etnische minderheden in het alledaagse sociale verkeer op afstand wenst te houden, heeft gedurende de genoemde periode steeds rond de 25% geschommeld. Voor zover er sprake is geweest van fluctuaties, kan men opmerken dat deze min of meer parallel lopen aan de trends in etnische discriminatie. In 1980 was er sprake van betrekkelijk veel etnische distantie, gevolgd door een afname in 1985, die vanaf 1989 weer werd gevolgd door een gestage opmars van het percentage Nederlanders dat etnische minderheden op afstand wenst te houden, welke opmars zich heeft doorgezet tot en met het jaar van de laatste nationale meting in 1992.

We hebben deze trendmatige fluctuaties in verband gebracht met economische en demografische macro-ontwikkelingen, met name met de ontwikkelingen in de werkloosheid alsook met ontwikkelingen in de immigratie van betrekkelijk grote categorieën nieuwkomers. Daaruit is gebleken dat de weerstand tegen etnische minderheden niet zozeer fluctueert met de ontwikkelingen in de werkloosheid, maar daarentegen nauw verband lijkt te houden met de ontwikkelingen in de immigratie. Juist ten tijde van zulke immigratiegolven troffen we onder de autochtone Nederlanders betrekkelijk veel weerstand aan tegen etnische minderheden. Etnocentrische reacties zijn toegenomen ten tijde van de immigratiegolf in 1980, toen met name Surinamers alsook vrouwen en kinderen van Turkse en Marokkaanse mannen naar Nederland kwamen; alsook ten tijde van de immigratiegolven die vanaf het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig op gang zijn gekomen toen met name asielzoekers naar Nederland kwamen.

De geconstateerde ontwikkelingen laten tot nu toe twee maal een piek in etnocentrische reacties zien: in het begin van de jaren tachtig alsook in het begin jaren negentig en in beide gevallen ten tijde van immigratiegolven. In Nederland is in ieder geval, in tegenstelling tot andere landen, geen sprake van een geleidelijke afname van etnocentrische reacties. Daaruit zou men kunnen afleiden dat het wijdverbreide idee van het tolerante en gastvrije Nederland op de helling kan, om plaats te maken voor het, empirisch gefundeerde, idee van het minder tolerante en minder gastvrije Nederland, met name ten tijde van immigratiegolven.

Vervolgens hebben we de vraag aan de orde gesteld of deze etnocentrische reacties in Nederland, evenals in de Verenigde Staten van Amerika, te lokaliseren zijn bij kerkelijke mensen. In dat verband hebben we vastgesteld dat we onder onkerkelijken in Nederland in de periode 1980-1993 steeds minder wijdverbreide etnocentrische reacties aantreffen, terwijl we onder bepaalde categorieën kerkelijken juist wijder verbreide etnocentrische reacties aantreffen. Maar we konden onder kerkelijken geen eenduidige noch consistente longitudinale patronen ontdekken op grond waarvan we zouden kunnen concluderen dat etnocentrische reacties te lokaliseren zouden zijn binnen specifieke categorieën van een van de grotere christelijke denominaties in Nederland.

Vervolgens hebben we getoetst of de verschillen tussen onkerkelijken en kerkelijken wat betreft de mate van etnocentrische reacties voor een deel zijn terug te voeren op verschillen in de samenstelling van de subpopulaties. Het is immers bekend dat onder kerkelijken verhoudingsgewijs meer lager opgeleiden en verhoudingsgewijs meer ouderen voorkomen. Uit eerder onderzoek is gebleken dat nu juist onder deze categorieën etnocentrische reacties wijder verbreid zijn. Uit deze toetsing bleek inderdaad dat tenminste een deel van de verschillen in de mate van etnocentrische reacties tussen onkerkelijken en kerkelijk terug te voeren is op deze factoren. Met name onder laag opgeleiden en onder oudere cohorten troffen we betrekkelijk veel mensen aan die etnocentrische reacties vertonen. En omdat juist onder deze mensen verhoudingsgewijs trouwe kerkbezoekers voorkomen, kwamen we tot de bevinding dat etnocentrische reacties onder kerkelijke mensen meer voorkomen dan onder onkerkelijke mensen.

Aan deze bevindingen kunnen allerlei implicaties en consequenties worden verbonden. Zo men beoogt om nu en in de toekomst te streven naar harmonieuze interetnische verhoudingen, kan men trachten de mate waarin etnocentrische reacties verbreid zijn onder kerkelijke mensen te beïnvloeden. Meer in het algemeen ligt het eigenlijk voor de hand dat de overheid zich intensievere inspanning zou gaan getroosten om één van haar doelstellingen nader gestalte te geven, namelijk de bestrijding van achterstelling van etnische minderheden in de vorm van vooroordelen en discriminatie. Meer in het bijzonder kan men zich afvragen of de kerken in deze ook een functie kunnen vervullen bij het bestrijden van vooroordelen respectievelijk het bevorderen van tolerantie.

In dit kader kan men zich afvragen of het prudent is wanneer politici, en meer in het algemeen mensen die openbare functies bekleden, in toenemende mate de komst en aanwezigheid van etnische minderheden en asielzoekers problematiseren. Mogelijkerwijs leveren publieke uitlatingen, zoals dewelke de heer Bolkestein heeft gedaan over de aanwas van de asielzoekers-stroom, geen bijdrage aan de reductie van etnocentrische reacties. Wellicht worden daarmee juist angstige gevoelens aangewakkerd. Het zou aanbeveling verdienen wanneer vooraanstaande mensen zich wat terughoudender zouden opstellen rond dit thema, zoals is voorgesteld door Euro-parlementariër d'Ancona. Daar is des te meer reden voor aangezien demografen voorspellen dat we binnen nu en 15 jaar ongeveer een verdubbeling van het aantal etnische minderheden in ons land zullen kennen. Als de huidige trend doorzet, zullen we in toenemende mate te maken krijgen met etnocentrische reacties van de zijde van de Nederlanders. Het is voorstelbaar dat dergelijke tot op heden latente reacties na verloop van tijd tot manifeste spanningen zullen leiden tussen enerzijds Nederlanders en anderzijds allochtone nieuwkomers.

Literatuur

Algemene Rekenkamer (1991). *Voorlichtingscampagnes van het Rijk*. Den Haag.

- Billiet, J., R. Eisinga & P. Scheepers (1992). Ethnocentrisme in de Lage Landen, opinies over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen. *Sociologische Gids*, 38 (5/6), 300-323.
- Blalock, H.M. (1967). *Toward a theory of minority group relations*. New York.
- Bogardus, E.S. (1925). Measuring social distance. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299-308.
- Bogardus, E.S. (1968). Comparing racial distance in Ethiopia, South Africa and the United States. *Sociology and Social Research*, 52, 149-156.
- Case, C., A. Greeley en S. Fuchs (1989). Social determinants of racial prejudice. *Sociological Perspectives*, 32 (4), 469-483
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1994). *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1994*. Den Haag.
- Cleeff-Hiegentlich, F. van (1987). Eerlijke smousen — hoe zien die er uyt mynheer. In: Anne Frank Stichting. *Vreemd gespuis*. Amsterdam.
- Coser, L. (1956). *The functions of social conflict*. Glencoe, Ill.
- Cummings, S. (1980). White ethnic racial prejudice and labor market segmentation. *American Journal of Sociology*, 85, 938-950.
- Dekker, P., P. Ester (1993). *Social and political attitudes in Dutch Society*. Rijswijk: Social and Cultural Planning Office.
- Dubbelman, J.E. (1987). De filosofie is indammen, de eerste reacties op de komst van de Tamils. In: Anne Frank Stichting. *Vreemd gespuis*. Amsterdam.
- Eisinga, R., A. Felling, J. Peters (1990a). Church involvement, prejudice and nationalism. *Review of Religious Research*, 31, 417-433.
- Eisinga, R., A. Felling, J. Peters (1990b). Religious belief, church involvement and ethnocentrism in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 54-75.
- Eisinga, R. & P. Scheepers (1989). *Ethnocentrisme in Nederland, theoretisch en empirische modellen*. Nijmegen.
- Felling, A., J. Peters & P. Scheepers (1986). *Theoretische modellen ter verklaring van ethnocentrisme*. Nijmegen.
- Felling, A., J. Peters, O. Schreuder (1986). *Geloven en Leven, een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen*. Zeist.
- Firebaugh, G. en K. Davis (1988). Trends in antiblack prejudice 1972-1984: region and cohort effects. *American Journal of Sociology*, 94 (2), 251-272.
- Gabennesch, H. (1972). Authoritarianism as world view. *American Journal of Sociology*, 77 (3), 857-875.
- Gordon, M. (1964). *Assimilation in American Life*. New York.
- Gordon, M. (1978). *Human Nature, Class and Ethnicity*. New York.
- Gordon, M. (1981). *Models of Pluralism: the New American Dilemma*. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 178-188.
- Gordon, M. (1994). Models of Pluralism: the New American Dilemma. In: F.L. Pincus, H.J. Ehrlich. *Race and Ethnic Conflict*. Boulder.
- Kleinpenning, G. (1993). *Structure and content of racist beliefs*. Utrecht.
- Kreukels, L. (1987). Vreemd gespuis en onbedorven jongens en mannen, buitenlanders in de Limburgse mijnen. In: Anne Frank Stichting. *Vreemd gespuis*. Amsterdam.
- Lammers, J., B. Pelzer (1991). *Regressie analyse met nominale variabelen; achtergrond en beschrijving van een programma*. Nijmegen.
- Lammers, J., B. Pelzer (1992). Linear models and nominal variables. *Kwantitatieve Methoden*, 39/1, 5-17.

- Lucassen, L. (1987). Poepen, knoeten, mieren en moffen, beeldvorming over Duitse immigranten en trekarbeiders in zeventiende-, en achttiende eeuwse kluchten. In: Anne Frank Stichting. *Vreemd gespuis*. Amsterdam.
- Lucassen, J., R. Penninx (1994). *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: immigranten in Nederland 1550-1993*. Amsterdam.
- Mokken, R. (1971). *A theory and procedure of scale analysis*. Den Haag.
- Olzak, S., J. Nagel (1986). *Competitive Ethnic Relations*. Orlando.
- Olzak, S. (1989). Labor unrest, immigration and ethnic conflict in urban America, 1880-1914. *American Journal of Sociology*, 94 (6), 1303-1333.
- Park, R.E. (1950). *Race and Culture*. Glencoe, Ill.
- Park, R.E., E.W. Burgess (1924). *Introduction to the Science of Society*. Chicago.
- Pieterse, H., P. Scheepers, & J. van der Ven (1991). Religious beliefs and ethnocentrism, a comparison between the Dutch and the white church-going South Africans. *Journal of Empirical Theology*, 4, 64-85.
- Pettigrew, Th. (1994). New Patterns of Prejudice: The Different Worlds of 1984 and 1964. In: Pincus, F.L., H.J. Ehrlich. *Race and Ethnic Conflict*. Boulder.
- Roelandt, Th., H. Smeets, J. Veenman (1993). *Jaarboek Minderheden 1993*. Houten/Saventhem.
- Roof, W.C. (1974). Religious orthodoxy and minority prejudice: causal relationship or reflection of localistic world view. *American Journal of Sociology*, 80, 630-644.
- Scheepers, P., A. Felling & J. Peters (1989). Ethnocentrism in the Netherlands, a typological analysis. *Ethnic and Racial Studies*, 12, 289-308.
- Scheepers, P., A. Felling & J. Peters (1990). Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism: a theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested. *European Sociological Review*, 6 (1), 15-29.
- Scheepers, P., R. Eisinga, & L. Linssen (1994). Etnocentrisme in Nederland, veranderingen bij kansarme categorieën? *Sociologische Gids*, 41 (3), 185-201.
- Smith, A. (1985). Cohorts, education and the evolution of tolerance. *Social Science Research*, 14, 205-225.
- Schuman, H., C. Steeh & L. Bobo (1985). *Racial Attitudes in America, trends and interpretations*. Cambridge/London.
- Sociaal en Cultureel Rapport* (1994). Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Tanja, J. (1987). Brabantse monsieurs, vlaamsche yveraars en hollantsche bottichheit. In: Anne Frank Stichting. *Vreemd gespuis*. Amsterdam.
- Taylor, D., P. Sheatsley & A. Greeley (1978). Attitudes toward Racial Integration. *Scientific American*, 238, 42-51.
- Tesser, P. (1993). *Rapportage Minderheden 1993*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tinnemans, W. (1994). *Een gouden armband, een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederlands 1945-1994*. Utrecht.
- Vermeulen, H., R. Penninx (1994). *Het democratisch ongeduld, de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam.